

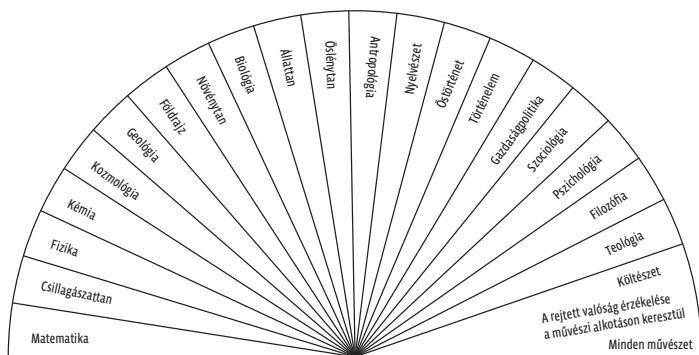
I.

Mi a történelem?

Hol tudjuk elhelyezni a történelmet a humán ismeretek spektrumában? Próbáljuk meg előbb felsorolni, hogy mit találunk ennek a nyitott legyezőhöz hasonló ábrának a sugarin, az emberen kívüli természeti jelenségek elemzésére alapozó, azokat jó eséllyel számszerűsítő és kísérletileg ellenőrző, teljesen absztrakt tudományoktól kezdve – innen az „egzakt tudományok” minősítés; majd áttérve azokra a diszciplínákra, amelyek közvetlenül az emberre vonatkoznak, s amelyek végül szintén eljutnak az absztrakcióig (például a metafizika és teológia), de itt az elvontság már nem számszerűsíthető – emiatt tehát nem érdemlik ki a szaktudósoktól az *egzakt* jelzőt. A művészeteket pedig – már ha vitatható módon ezeket is az ismeretek kategóriájába akarjuk sorolni – egyértelmű, hogy szintén a humán tudományok szakaszába kell beillesztenünk, dacára annak, hogy manapság léteznek olyan irányzatok, amelyek, akárcsak az ókorban, például a zenét és a matematikát ötvöznék.

Az általam elképzelt táblázat nyilván hiányos, és a javasolt sorrend is vitatható. Amit mindenképpen kiemelnék, hogy a tudományoknak ezzel a kategorizálásában – mivel a mi *cogitónkból* ered – az emberi elme feltartóztathatatlanul áthatolhat a „legyező” valamennyi határvonalán; egy felvi-

1. ábra

lágosult szellem több szakaszt is átfoghat; egy matematikus egyben nagy művész is lehet, egy csillagászt szenvedélyesen érdekelhet a teológia stb. A felsorolt tudományok korántsem egymástól elkülönítve léteznek, hanem nagy felületeken kommunikálnak egymással, és fokozatos az átmenet köztük. A jelenség hasonló ahhoz, ahogy a szivárvány színei észrevétlenül váltják egymást – mintegy igazolva, hogy lényegüket tekintve, a jelenségeken túl, hasonló rendszerekhez tartoznak.

Ismétlem, a javasolt vázlat kifogásolható, az azonban kétségtelen, hogy az összes emberi ismeretet valamiképpen meg kell különböztetni ahhoz, hogy az emberi elme eligazodhas-

son a megismerés egészében, a legelvontabb tudománytól kezdve egészen a művészeti alkotásig.

Miközben az ismeretek palettájának egyik szegmenséről egy másikra térünk át, felismerjük, hogy a heurisztika, a tények felfedezésének és lényegük megértésének metódusa is változik. Míg az úgynevezett egzakt tudományoknak az a céljuk, hogy *törvényszerűségeket találjanak*, vagyis olyan modelleket, amelyekbe a tanulmányozott anyag szükségszerűen és végérvényesen beilleszthető, addig a humán tudományok célja *az egyedi jelenségek megértése*. Innen következik, természetesen, hogy a kutatási módszer és a felhasznált nyelvezet nem lehet azonos. Az első kategóriába tartozó tudományok speciális nyelvezettel, sajátos zsargonnal rendelkeznek – extrém eset a matematikáé és a fizikáé, itt a tudósok számokkal és jelekkel fejezik ki magukat, olyan nyelven értekeznek, amely teljesen eltér a köznyelvtől, a naiv tudat nyelvétől. Mi alapján feltételezik ezek a tudományok azt, hogy a számok, a két vagy több fogalom közötti összefüggés „egzaktabb”, igazabb lenne, mint az emberi jelenségekre vonatkozó fogalom, mikor ez pusztán absztrakció, és gyökeresen megváltoztatja a tanulmányozott jelenség jellegét? Az egzakt tudományok a kutatott tárggyal más viszony kialakítását feltételezik (pl. a mértanban egy kockával, a geológiában egy kővel, a kémiában egy folyadékkal), vagyis elvont összefüggések sorát. Ezzel ellentétben a történelem, és általában a szellemtudományok beszámolnak a tanulmányozott jelenségekről és megmagyarázzák azokat – köznyelven, és heurisztikai anyagként további, de ugyanolyan jellegű jelenségeket használva fel.

Az úgynevezett egzakt tudományok és a humán tudományok közötti határ (*Geisteswissenschaften*), a kutatás és a megismerés eltérő eszközei dacára mégsem egyértelmű, nem könnyű meghatározni. Amint olyan diszciplínákhoz közelítünk, ahol megjelenik a megfigyelhető élet, például a botanika esetében (a geológiai anyag is élettelen volt, de már nem megfigyelhető, kivéve a rendkívüli és egyedi eseteket, amelyeket diakronikusan kell megfigyelni és leírni – X vulkán kitörését és annak következményeit, Y ciklont stb.), már nem lehet önmagában használni a tisztán tudományos eszköztárat, a méréseket, számjegyeket és sajátos zsargont, hanem a humán tudományok nyelvezetével kell azt ötvözni. Ez utóbbiak pedig nem minden esetben mellőzik az egzakt tudományok eszközeit. A politikai gazdaságtan és a szociológia például azzal hivatkozik, hogy mivel ezen eszközöket használják, „egzakt tudományoknak” tekinthetők. Nemrég még a történelem is hagyta magát megfertőzni a mérhető pontosságnak ezzel az elvárásával, az úgynevezett „kvantitatív történetírás” irányzata révén.

A történelemmel kapcsolatban nem próbálom meg igazolni, miért éppen oda helyeztem az ismeretek félkörívén – később ez magától értetődő lesz, mihelyt a történelem tartományát és kutatási eszközeit körüljárjuk.

A „történelem” fogalma

Már az elején pontosítanom kell: a „Történelem” szót, ha egyes számban és főleg nagy kezdőbetűvel írjuk, akkor az ember múltjára utal; a szó elsődleges meghatározása szerint: „az emberi múlt megismerése és elbeszélése” (a továbbiakban látni fogjuk, mire korlátozódik az emberi múlt kutatása). A mindennapi gyakorlatban azonban a „történelem” szót jóval tágabb értelemben használják, minden olyan jelenségre alkalmazzák, mely az idő során lezajlott, minden területen és bármilyen léptékben: ily módon létezik a naprendszer történelme, sőt az egész világegyetemé, amely a feltételezett ősröbbanástól máig tart; de ugyancsak történelem az unokahúgom által átélt dráma is, attól kezdve, hogy megkapta kedvenc babáját, egészen addig, amíg letörte egyik kezét, és keserű könnyhullatás közepette el kellett dobnia – ez annak a babának a „történelme” volt. A közös nevező az időben lezajló folyamat.

Az ember által feltalált tudományok mindegyikének van tehát történelme – esetleg kettős értelemben: 1. Hogyan fejlődött idővel a tanulmányozott tárgy; ilyen értelemben létezik földtani, növénytani, állattani történelem, vagyis itt a kövek, növények, élőlények időbeli változásáról van szó. 2. Valamely tudomány története, amit attól a pillanattól datálunk, hogy az ember elkezdett az illető kérdésről gondolkodni és írni. De még az első értelmezés keretén belül is létezhet egy alfejezet, amely közelebb visz az emberi történelem értelméhez: egy egyedi virág, egy folyadék, egy kő története.

Néhány évtizeddel ezelőtt Katalóniában a Costa Braván egy patak partján hevertem, amely a Földközi-tengerbe torkollott. A patak lapos, ovális, jól lecsiszolt köveket görgtetett le a hegyekből. Csodálkozva néztem az épp elöttem levő követ, amely úgy tűnt, hogy bizonytalanul egyensúlyoz egy nagyobb kövön. Egyszer csak felmászott rá egy pici rák. Mikor a kő másik, patak felőli végéhez ért, a kő megbillent, és a rákkal együtt a vízbe esett. Ezt gondoltam magamban: „Íme, ennek a kőnek megvan a maga történelme, a maga meséje. Több ezer, lehet, hogy több tízezer vagy millió éve egy nagy szikla része volt, fent, a patak forrásánál. Egy földrengés, vagy csupán az eső, a fagy, a hó, az olvadás kiszaggatta a darabot, amely azóta legördült, vésődött, csiszolódott mindaddig, amíg ide, a szemem elé nem került. Ha a rák nem jár erre, lehet, hogy még soká elidőzött volna ezen a helyen – ám most épp oda zuhant, ahol a patak édes vizű hozamát naponta löki a tenger, majd az óceán felé, amely évszázadok alatt homokszemcsévé változtatja majd az én kavicsomat. Egy követ tehát lehet a geológus szemével figyelni: milyen vulkanikus kőzetből, milyen fizikai törvény hatására jött létre és alakult olyanná, amilyen lett, de a kavicsnak egyedi története is van, és én jelen voltam az ő történetének egy bal eseténél, és pedig ahogyan a kis rák átmászott sima felületén, és ezzel felgyorsította bejutását az óceánba. Tehát ennek a kőnek is volt saját történelme.”

*

Mi tehát a történetírás a szó legszorosabb értelmében, vagyis a *stricto sensu* történetírás? Korábban azt állítottam, hogy az emberi múlt megismerése – ez Henri-Irénée Marrou meg-

határozása. Az egyedien gondolkodó, nemrég elhunyt görög Cornelius Castoriadis hozzátesz még valamit: a történetírás „a múlt rögzítése, kutatása, és a rá vonatkozó kritikai reflexió”. A magam részéről egy harmadik definíciót javasolnék: a történetírás kísérlet arra, hogy *a jelenbeli valóságból kiindulva* elbeszéljünk és megértsünk valami emberit a múltból.

De vajon a *teljes* emberi múltból? Akár az ember megjelenésétől számítva? Az ember megjelenése egyébként nehezen megállapítható, minden újabb paleontológiai felfedezéssel igen vitatott adatokkal szembesülünk. Nem – a történelem nem foglalkozik feltételezett őseink első lépéseivel. Csak attól a pillanattól vizsgálja az emberiség múltját, amikortól fel lehet tárni a szervezett társadalom létét, amely értelmezhető jeleket hagyott hátra. Itt azonban a történészek vitába szállnak egymással. Egyesek az első írott és megfejthető jelek megjelenésétől indulnának, hogy ezáltal el lehessen különíteni bizonyos „eseményeket”, át lehessen érezni lelkiállapotokat vagy mentalitásokat, vagy fel lehessen fedezni a stabil szerveződések. Ebből a szempontból a Történelem kezdete az írásosságnak az emberi társadalomban való megjelenésével esne egybe. Ezt azzal cáfolhatjuk, hogy vannak társadalmak, amelyekben létezett ugyan írásbeliség, de a Történelmen kívülre szorultak mindaddig, amíg az írásukat meg nem fejtették – ilyen például az Indus partján megjelent első civilizáció esete, az ariánusok behatolása előtti időszakból, amelyet a Harappa és Mohendzsodáró melletti ásatások tártak fel. Mi több, létezik legalább egy civilizáció, amely a dél-amerikai Inka Birodalommal ért véget, amelyben nem

ismerték az írást. Mégis, egyéb (régészeti, művészeti, nyelvészeti) nyomok révén és a spanyol hódítók utólagos elbeszéléseiből ennek a civilizációnak a történelme aránylag könnyen kutatható és leírható, a többi antik civilizációéhoz fogható időtartamban. Tehát egy (megfejtendő) írás megjelenésének pillanata egy adott társadalomban nem jelenti feltétlenül a lehetséges történelem kezdetét.

Itt fel lehetne tenni a kérdést, hogy vajon a Történelemben nem kellene-e belefoglalni az őstörténetet is, hiszen abból az időből, még a kőkorszakból is fennmaradtak olyan nyomok, amelyekből vallásokra, rítusokra, ősrégi erkölcsi szokásokra és politikai intézményekre lehet következtetni. E felfogás szerint bölcsebb lenne, ha a Történelem kezdeteit a *tudat* első jeleinek megjelenéséhez kötnénk, ami lehetővé tenné, hogy megsejtsünk egy összetett civilizációt, egy szervezett társadalmat, melynek körvonalait fel lehet fedezni és le lehet írni. A behatárolás tehát nem a tanulmányozott tárgy anyagából adódik (vagyis a Leakey emberétől máig tartó *continuumból*), hanem a mi kutatási eszközeinkből; heurisztikus, és nem valós behatárolásról van szó.

Akár elfogadjuk a számunkra otthonosabb fogalmat a Történelem kezdetéről (az első írásos nyomok), akár a tágabb fogalmat használjuk (azt a prehistorikus pillanatot, amikor már azonosítható a magasabb fokú csoporttudat), mindkét esetben láthatjuk, hogy a „történelmi” időszak mindössze egy igen rövid periódust fog át a *homo sapiens* létezéséből, a „rövid történelem esetében” az egésznek alig egy százalékát. Nem beszélve arról, hogy amennyiben kiindulópontként az

életnek a Földön való megjelenését tekintjük, ennek a tartamnak az elenyésző volta valóban megdöbbentő. Az életfa dús koronájában a mi Történelmünk mindössze egy végtelenül apró kitüremkedés csupán, a jelenlegi tudomány által feltételezett hárommilliárd év végén. Hogy minél képszerűbben ragadjuk meg: mintha egy 30 méteres fa tetején levő levél 1 milliméternél jóval vékonyabb csikjáról beszélnénk. A Történelem e rövidségének mindig is tudatában kell lennünk, ha a földön megjelenő élet pillanatához, vagy éppen a *homo* faj létének tartamához viszonyítjuk.

*

Alig határoltuk be megközelítőleg a Történelem időbeli tartományát, máris meg kell állapítanunk, hogy a fogalom észrevétlenül kétértelmű jelentést kapott: egyrészt egy emberi csoportnak egy bizonyos térben, adott időszakban való tulajdonképpeni létezését jelenti, másrészt azt is, hogy ezt a létet egy megfigyelő az ábrázolthoz képest végtelenül parányi leírással rögzíti. E két jelentéstartalom világosabb elkülönítésére – az eltérést, ha nyilvánvaló is, ki kell hangsúlyoznunk a nem szakértők számára – a németek két külön terminust használtak: a megélt történelmet, a valós múltat *Geschichte*-nek, míg az írott történelmet *Historie*-nek (latin közvetítéssel a görög nyelvből származó neologizmus) nevezték. Ez a szótárbeli megkülönböztetés némileg irodalmi, művi jellegű, és a német nyelvben nem is tartották be mindig, a *Geschichte*-t gyakorta mindkét értelemben használ-

ták. A franciában, a románhoz hasonlóan nincs lehetőség ennek a két jelentésnek az árnyalására. Egyes francia szerzők még mesterkéltabb módot találtak az elkülönítésre: az írott történelmet kis kezdőbetűvel (*histoire*), a megélt történelmet pedig nagy kezdőbetűvel (*Histoire*) írták. Konvencionális és majdnem gyerekes jellege dacára a továbbiakban én is ezt a jelölést fogom használni, hogy jelezzem az olvasónak: megélt, vagy írott történelemről van-e szó. Teszem ezt abban az esetben, ha ez utóbbit nem az egyértelmű történetírás kifejezéssel illetem.

De íme, a már említett Arthur C. Danto amerikai filozófus egy észszerű megjegyzést tesz, mely szerint a megélt, valós történelem (*History as Actuality*) és az írott történelem (*History as Thought* – történelem mint gondolkodás) között szükségszerű átmenet van: a valós történelem által hátrahagyott nyomok, amelyek nélkül az akkori valóságot meg se lehetett volna sejteni. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a távoli múltban átélt dolgok, melyek az óceán homokjánál is számosabbak, csupán apró nyomokban maradnak meg látóterünkben, néhány edénytöredékkel, rommal, pár írással, és csupán véletlenszerűen – vagy ha szándékosan, akkor sem föltétlenül azt jelentik, amit mi meg szeretnénk tudni a szerzőikről. Danto tehát azt javasolja, hogy a *Geschichte* és a *Historie*, a megélt (*History as Actuality*), illetve az írott (*History as Thought*) történelem mellett számoljunk a harmadik fajta történelemmel is, melyet *History as Record*-nak, vagyis a leletek történelmének nevez. Bárki azt mondhatná, hogy hát ez nyilvánvaló, egyértelmű, mint az egyszeregy, vagy

a „Kolumbusz tojása”. Csakhogy a Kolumbusz tojása kérdésének megoldásához is szükség volt csipetnyi zsenialitásra.

A történelmi jelenség elemzésekor ezentúl mindhárom értelmezéssel vagy szakasszal számolunk: a megélt történelem (mint valóság), a történelem mint lelet és az írott történelem (mint a történelemről való gondolkodás). Az első, H.-I. Marrou kifejezésével élve „valami porszerű, konfúz, sokalakú, értelmezhetetlen”. Még a legparányibb morzsák szintjén sem érzékelhető, csak a leletek révén, melyeket ránk hagytott, és amelyek, mint említettem, teljesen esetlegesek az eredeti átéléshez képest, vagy kimondottan önkényesek. Mi több, a leletek nem örök érvényűek. Egyesek idővel tűnnek fel, véletlenül vagy az emberi kutatás révén – régészeti ásatásokkal, dokumentumok feltárásával vagy megfejtésével –, de sok közülük menet közben eltűnik, a természetes erózió vagy az emberi gondatlanság, esetleg rosszindulat következtében. A leletek tekintetében tehát a történelem összessége változó. Végül a „triász” harmadik része, az írott történelem folytonos változásban van – a továbbiakban felsoroljuk ennek okait.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy bár a megélt történelemből kevés nyom maradt ránk az ókori időkől és olykor az európai középkorból is, a modern korban és napjainkban a sajtó fejlődésével, a film-, rádió- és tévéarchívumok megjelenésével ezek valósággal lenyűgöző forrásanyaggá duzzadnak. Olyannyira, hogy míg az ókor történésének fő gondja a források ritkasága, a jelenkor történésze azzal szembesül, hogy képtelen átfogni a források összességét. Ugyanakkor viszont hangsúlyoznunk kell, hogy még ez a lehenyerlő mennyiségű

dokumentum sem fedi le, távolról sem, a jelenleg átélt dolgok teljességét, hanem legtöbbször irracionális módon, önkényesen és zabolátlanul bizonyos jelenbeli történésekre és egyes aspektusokra összpontosít, miközben másokat mellőz.

A történelmi „triász” vázlatos illusztrálásához egyelőre a mellékelt jelképes tablót ajánlom figyelmükbe:

Minden egyszerűsége és iskolás jellege dacára úgy vélem, hogy a mellékelt ábra azzal az előnnyel jár, hogy nyilvánvalóvá teszi aényt, miszerint a múlt egy szeletének az elmesélése, melyről ösztönösen úgy véltük, hogy a valóságot adja vissza, és bár távolról, de hűen tükröz egy múltbeli élményt, valójában nem csupán lerövidítése, hanem gyökeres átdolgozása az illető élménynek. Nem a valóság kicsinyített mása, hanem olyan értelmezése, amely egyben meg is változtatja azt. (Olyan értelmezés, amelyet mégis a megélt történelem nyelvezetével közölnek velünk; miközben a matematikai nyelv egyértelműen egy más kognitív síkon található, mint az a fizikai valóság, amelyet feltételezhetően megmagyaráz, mivel olyan jelrendszert használ, amely eltér a köznyelvtől.)

A megélt valóság teljes visszaadását csak úgy tudjuk elképzelni, ha a Történelem szereplője egyfajta gyorsírást jelentést nyújtana mindarról, amit egy esemény közben gondol. Ebben az esetben az írott történelem (*History as Thought*) minden egyes pillanatában egybeesne a megélt történelem (*History as Actuality*) egy töredékével.